

ΔΙΑΣΠΟΡΑ, ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΤΗΤΕΣ

ΛΙΝΑ ΒΕΝΤΟΥΡΑ

Ανασημασιοδοτήσεις ενός «αιωνόβιου» σημαίνοντος

Η ίδια η χρήση της λέξης *διασπορά* αλλά και οι επί μακρόν αρνητικές της συνδηλώσεις καθιερώθηκαν με τη μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης από τους Εβδομήκοντα τον τρίτο π.Χ. αιώνα και εξ αρχής συνδέθηκαν με την εβραϊκή εσχατολογία και ιστορία. Η λέξη διαδόθηκε με τη σημασία της διασκορπισμένης αλλά και ενωμένης εκκλησίας στους πρώτους Χριστιανούς για να λησμονηθεί σχεδόν στη συνέχεια έως το 16ο μ.Χ. αιώνα, όταν, μετά τη Μεταρρύθμιση και την Αντι-μεταρρύθμιση, επανήλθε σε χρήση για να σημάνει την ύπαρξη θρησκευτικής μειονότητας σε ένα κράτος. Η λέξη αναφερόταν πάντως αποκλειστικά στο διασκορπισμό θρησκευτικών κοινοτήτων έως τη διεύρυνση και μετατόπιση της σημασίας της κατά τη δεκαετία του 1960.¹

Τότε, με την ανάπτυξη του κινήματος για τα δικαιώματα των Αφρο-αμερικανών και την εξάπλωση των αντι-ιμπεριαλιστικών εθνικο-απελευθερωτικών αγώνων στην αφρικανική ήπειρο, οι αρνητικές συνδηλώσεις της λέξης χρησίμευσαν για τη χάραξη παραλληλισμών μεταξύ της διασποράς των Εβραίων και του βίαιου διασκορπισμού των αφρικανών σκλάβων στο Νέο Κόσμο· ο όρος *διασπορά* αποτέλεσε ένα εργαλείο στα χέρια όσων επεδίωκαν τη συσπείρωση και πολιτική οργάνωση εκείνων των οποίων οι πρόγονοι σκλαβώθηκαν κάποτε κα-

θώς και την ανάπτυξη των σχέσεών τους με μια μάλλον εξιδανικευμένη Αφρική.

Η ολοένα και πιο συχνή επίκληση του όρου στο διεθνές προσκήνιο από τη δεκαετία του '80 κι ύστερα από τις ελίτ πολλών εθνοτικών μειονοτήτων –στην προσπάθειά τους να συγκροτήσουν σε ομάδες με συνοχή και ενότητα διασκορπισμένους ετερογενείς πληθυσμούς ώστε να διεκδικήσουν δικαιώματα και να αμφισβητήσουν παγιωμένες σχέσεις εξουσίας– ακολούθησε την επιτυχή εδραίωση του κράτους του Ισραήλ που αποδόθηκε και στη στήριξη της εβραϊκής διασποράς και ενίσχυσε την ταύτισή του με υποτελείς ή κοινωνικά περιθωριοποιημένες ομάδες, αλλά και την πολιτική του βαρύτητα.² Η αυξανόμενη διεκδίκηση του χαρακτηρισμού *διασπορά* για τον αυτό-προσδιορισμό πολλών μεταναστευτικών πληθυσμών κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα απορρέει από το διπλό των συνδηλώσεών του: παραπέμπει στις αρνητικές εμπειρίες των διακρίσεων και των αποκλεισμών, αλλά και στην αίσθηση του ανήκειν σε αρχαίους ή ένδοξους πολιτισμούς, όπως ο ινδικός ή ο κινεζικός, ή στην ταύτιση με ευρύτερες και ισχυρότερες πολιτισμικές και πολιτικές δυνάμεις, όπως το Ισλάμ, οι οποίες μπορούν να λειτουργήσουν ως «πολιτικό κεφάλαιο» σε μια εποχή παγκοσμιοποίησης.³

Ο όρος *διασπορά* όμως χρησιμοποιείται πλέον σήμερα από ολοένα και πιο ετερόκλητους μεταξύ τους φορείς με ποικίλες σημασίες, αμφίσημες και αντιφατικές, οι οποίες συνυπάρχουν χωρίς να αντικαθιστούν η μία την άλλη.⁴ Ο πολλαπλασιασμός των χρήσεων και σημασιοδοτήσεών του σχετίζεται με ποικίλες οικονομικές, πολιτικές, τεχνολογικές και πολιτισμικές μεταβολές της τελευταίας εικοσαετίας. Στο κείμενο αυτό επιχειρούμε να αναλύσουμε: 1. τους μετασχηματισμούς που οδήγησαν στην ανάδειξη της έννοιας της *διασποράς* στον πολιτικό και τον επιστημονικό λόγο· 2. τις κύριες τάσεις των διασπορικών σπουδών και τις κριτικές που τους ασκήθηκαν, και 3. τις αναδυόμενες σε ορισμένα μέρη του κόσμου μεταβολές στον ορισμό του έθνους, στους τρόπους συγκρότησης συλλογικοτήτων και στη σημασία της εδαφικότητας.

Οικονομικές και πολιτικές πρακτικές

Η πιο ισχυρή αλληλεξάρτηση της οικονομίας των κρατών και ο υπερ-εθνικός χαρακτήρας πολλών οικονομικών δραστηριοτήτων, ο περιορισμός της εθνικής κυριαρχίας με την ενδυνάμωση περιφερειακών και υπερ-εθνικών οντοτήτων, η απονομιμοποίηση του κράτους-πρόνοιας και η εξύμνηση της ανταγωνιστικότητας και της ελεύθερης αγοράς, υπονόμισαν την πίστη στο μέλλον του έθνους-κράτους ως κεντρικού φορέα των αποφάσεων και ως κύριου νόμιμου πρωταγωνιστή στις διεθνείς σχέσεις· ταυτόχρονα έστρεψαν το ενδιαφέρον πολιτικών και ερευνητών στα διεθνή δίκτυα και τους μη κυβερνητικούς φορείς. Σε αυτό το οικονομικό και ιδεολογικό πλαίσιο το ενδιαφέρον στο πολιτικό και το επιστημονικό πεδίο μετατοπίστηκε προς τον όγκο των μεταναστευτικών εμβασμάτων, το ρόλο εθνοτικών επιχειρηματικών δικτύων στον προσανατολισμό ξένων επενδύσεων ή αναπτυξιακών προγραμμάτων και τη σημασία απόδημων εμπειρογνομόνων στη μεταβίβαση τεχνολογίας στις αναπτυσσόμενες χώρες.

Πράγματι, το συνολικό ποσό των μεταναστευτικών εμβασμάτων που διακινείται παγκοσμίως υπολογίζεται ότι ξεπερνά σήμερα τα 500 δισεκατομμύρια δολάρια το χρόνο.⁵ Από το ποσό αυτό ένα σημαντικό ποσοστό εισρέει στις αναπτυσσόμενες χώρες,⁶ το μέγεθος της εξάρτησης των οποίων μπορεί να καταδειχθεί μέσα από δύο ενδεικτικά παραδείγματα: τα εμβάσματα αποτελούν το 19,6%

του ΑΕΠ της Ινδίας και την τρίτη σημαντικότερη πηγή συναλλάγματος του Μεξικού.⁷ Στο Μεξικό μάλιστα κάποιες τοπικές κυβερνήσεις επιχείρησαν να κατευθύνουν τα μεταναστευτικά εμβάσματα προς παραγωγικές επενδύσεις με αποτέλεσμα στην επαρχία Guajaratense και μόνο από το 1997 έως το 1999-2000 οι μετανάστες να επενδύσουν στην τοπική βιομηχανία 2,2 εκατομμύρια δολάρια.⁸ Αλλά και στην Κίνα το 2002 οι μισές από τις ξένες επενδύσεις που εισέρρεαν στη χώρα –και οι οποίες θεωρείται ότι έχουν παίξει καθοριστικό ρόλο στην πρόσφατη οικονομική απογείωση της χώρας– προέρχονταν από την κινεζική διασπορά.⁹ Τέλος, η αύξηση του αριθμού και της επιρροής στην οικονομία των υψηλά εξειδικευμένων ατόμων που μετακινούνται στο χώρο έχουν στρέψει τους προβολείς προς αυτή την κατηγορία απόδημων. Σε πολλές αναλύσεις η αποδημία υψηλά εξειδικευμένων ατόμων –αυτό που παλαιότερα χαρακτηριζόταν «απώλεια εγκεφάλων»– αποκαλείται πλέον «κέρδος εγκεφάλων» ή «εμπιστοσύνη (πίστη) στους εγκεφάλους» λόγω της δυνατότητάς τους να συμβάλλουν στη μεταφορά τεχνολογίας και τεχνογνωσίας στις πατρίδες τους. Έτσι, η απασχόληση Ινδών ειδικών σε επιχειρήσεις πληροφορικής στις ΗΠΑ και η δημιουργία δεσμών μεταξύ αμερικανικών και ινδικών εταιριών υψηλής τεχνολογίας που την ακολούθησε προβάλλεται ως επιτυχημένο παράδειγμα μεταφοράς γνώσης και επιχειρηματικού πνεύματος.¹⁰

Πέρα από το ίδιο το οικονομικό εκτόπισμα των διασπορών και το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τις επιχειρηματικές και αναπτυξιακές τους δραστηριότητες, έχουν πολλαπλασιαστεί και οι αναλύσεις της πολιτικής τους επιρροής. Η κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού, η διαδικασία χάραξης νέων συνόρων με την απότομη αύξηση του αριθμού των κρατών στην Ανατολική Ευρώπη και στο χώρο που καταλάμβανε η πρώην ΕΣΣΔ καθώς και το γεγονός ότι στην τελευταία το 1989 το ένα τέταρτο των πολιτών ζούσε εκτός των διοικητικών περιφερειών που ορίζονταν ως κοιτίδες των αντίστοιχων εθνοτικών τους ομάδων, οδήγησαν, μεταξύ άλλων, στον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων πολιτικής εξουσίας και πολιτισμικής κοινότητας και στον αυτό-χαρακτηρισμό κάποιων κρατών της περιοχής ως πατρίδων διασπορών για λόγους εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής.¹¹

Παράλληλα, η εν μέρει ιδιόρρυθμη οργάνωση της πολιτικής ζωής στις ΗΠΑ, η πολιτική ορατότητα και οικονομική ευρωστία ορισμένων ομάδων που προσδιορίζονται με εθνοτικά κριτήρια στη μοναδική πλέον παγκόσμια ηγεμονική δύναμη, η εν πολλοίς θετική αξιολόγηση των «πολυπολιτισμικών» προσεγγίσεων και της «διαφοράς» στον πολιτικό και επιστημονικό της λόγο και ο ρόλος πολιτικών και οικονομικών εθνοτικών ελίτ, εγκατεστημένων εδώ και δεκαετίες στη Βόρεια Αμερική, στις ειρηνικές ή εμπόλεμες διαδικασίες μετάβασης σε κάποιες περιοχές του πρώην σοσιαλιστικού κόσμου, αλλά και σε άλλα μέρη της γης, προσανατόλισαν το βλέμμα πολλών στο ρόλο των διασπορών.

Οι οικονομικές και πολιτικές παρεμβάσεις μερίδων της αρμενικής και της κροατικής διασποράς στις εξελίξεις στους τόπους από όπου αισθάνονταν ότι κατάγονται κατά τη δεκαετία του 1990, η προθυμία των απόδημων Ερυθραίων να συνεισφέρουν 2% των εισοδημάτων τους εν είδει φορολογίας στην πατρίδα τους προκειμένου να χρηματοδοτηθεί ο πόλεμος με την Αιθιοπία κατά το διάστημα 1998-2000, οι συνεισφορές επί δύο δεκαετίες των εκπατρισμένων Ταμίλ στον αγώνα των ομοεθνών τους στη Σρι Λάνκα για ανεξαρτησία, η συμβολή διεσπαρμένων σε άλλες ηπείρους ινδουιστών εθνικιστών στην πρόκληση θρησκευτικών ταραχών στην Ινδία έθεσαν επί τάπη-

τος το ρόλο των διασπορών στη δημιουργία, ανασυγκρότηση ή διάλυση κρατών και κρίθηκαν ενδεικτικές συνολικότερων τάσεων.¹²

Στις νέες διεθνείς συνθήκες πολλές κυβερνήσεις –καταδεικνύοντας μάλλον την προσαρμοστικότητα του έθνους-κράτους και την πολιτική του ευελιξία– άρχισαν να χαράζουν πολιτικές για την ανάπτυξη και διατήρηση των δεσμών τους με τους νυν ή πρώην υπηκόους τους, ή τους απογόνους τους, που ζουν στο εξωτερικό, με στόχο να επωφεληθούν από την πολιτική και οικονομική δύναμη ορισμένων από αυτούς και να επεκτείνουν τη συμβολική τους επιρροή.¹³ Στο πλαίσιο αυτό αυξήθηκαν κατακόρυφα τα κράτη που μετέβαλαν άρθρα στα Συντάγματά τους προκειμένου να αναγνωρίσουν το δικαίωμα των απόδημων και των απογόνων τους να έχουν διπλή υπηκοότητα, καθώς και αυτά που άλλαξαν το δίκαιο ιθαγενείας τους για να διευκολύνουν μετανάστες που έχουν χάσει την αρχική τους υπηκοότητα επειδή πολιτογραφήθηκαν σε άλλο κράτος να την επαναποκτήσουν.¹⁴ Επιπλέον, ολοένα και περισσότερα κράτη αποστολής, όπως είναι για παράδειγμα η Πορτογαλία, η Ιταλία, η Τσεχία και το Μεξικό, επιχειρούν εδώ και μερικά χρόνια να προσδώσουν μια πιο ουσιαστική διάσταση στην εξω-εδαφική ιδιότητα του πολίτη παρέχοντας στους απόδημους το δικαίωμα να ψηφίζουν στις βουλευτικές ή τις προεδρικές τους εκλογές. Πολλά κράτη αποστολής επιχειρούν τέλος να οργανώσουν μορφές θεσμικής ή και κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης των διασπορικών τους κοινοτήτων. Το πρόσφατα ιδρυθέν Συμβούλιο Απόδημου Ελληνισμού και το αντίστοιχο όργανο που θεσμοθετήθηκε από το ινδικό κράτος αποτελούν δύο παραδείγματα θεσμικής εκπροσώπησης, ενώ η Πορτογαλία και η Κροατία είναι μεταξύ των κρατών που έχουν μεριμνήσει για την εκπροσώπηση των αποδήμων στα κοινοβούλιά τους.¹⁵

Ενδεικτικό, εξάλλου, των σημερινών τάσεων είναι το γεγονός ότι το Συμβούλιο της Ευρώπης, που το 1963 είχε ταχθεί υπέρ της απώλειας της αρχικής υπηκοότητας με την απόκτηση νέας, από το 1997 προτρέπει αντιθέτως τα κράτη-μέλη να λάβουν μέτρα ώστε να περιοριστούν οι περιπτώσεις απώλειας της πρώτης υπηκοότητας. Επιπλέον, κατά τη δεκαετία του '90, θεωρώντας ότι σήμερα πλέον στην Ευρώπη τα κράτη αποστολής και υποδοχής δεν είναι πλέον διακριτά και ότι οι μετακινήσεις έχουν αποκτήσει πιο προσωρινό χαρακτήρα, επαναπροσδιόρισε το περιεχόμενο των μεταναστευτικών πολιτικών έτσι ώστε να συμπεριλάβουν, εκτός από τα ζητήματα ρύθμισης της κινητικότητας και της ενσωμάτωσης των αλλοδαπών, και όσα σχετίζονται με την αποδημία και τους εκπαιρισμένους Ευρωπαίους· πρότεινε, επιπλέον, τη θεσμοθέτηση της εκπροσώπησης των τελευταίων στο ίδιο το Συμβούλιο, αλλά και στα όργανα της ΕΕ.¹⁶ Αλλά και η ΕΕ έχει αρχίσει δειλά να ασχολείται με τους διασπορικούς πληθυσμούς της γηραιάς ηπείρου: έτσι κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Προεδρίας της ΕΕ το 2003 η ελληνική κυβέρνηση οργάνωσε στη Θεσσαλονίκη Συνάντηση Κορυφής των Ευρωπαϊκών Διασπορών για να συζητηθεί η αναγκαιότητα χάραξης πολιτικής έναντι των διασπορών σε ευρωπαϊκό και όχι μόνο σε εθνικό επίπεδο και για τη διαμόρφωση προτάσεων για την ενίσχυση των σχέσεων της ΕΕ με τις ευρωπαϊκές διασπορές.¹⁷

Συγκρότηση κοινοτήτων: μεταβολές στο ρόλο της εδαφικότητας και της απόστασης

Ο όρος *διασπορά* συνεπώς αρχικά εκκοσμικεύτηκε, σταδιακά απέκτησε θετικές συνδηλώσεις, στη συνέχεια νομιμοποιήθηκε και τελικά θεσμοθετήθηκε.¹⁸ Οι μετατοπίσεις αυτές καθώς και οι μεταβολές στα Συντάγματα και στο δίκαιο ιθαγενείας ορισμένων

κρατών αποστολής και στα εξω-εδαφικά πολιτικά δικαιώματα πολλών διασπορικών πληθυσμών απηχούν συνολικότερους μετασχηματισμούς στην εννοιολόγηση του έθνους σε ορισμένα κράτη: σε αυτά γίνεται, εν μέρει τουλάχιστον, αποδεκτό το ενδεχόμενο απόκλισης εθνικού πληθυσμού, πολιτικής κοινότητας και εδαφικής κυριαρχίας λόγω του διασκορπισμού μερίδων των πολιτών τους και των απογόνων τους στο χώρο· αναγνωρίζεται, όχι χωρίς ισχυρότατες αντιδράσεις, ότι οι πολίτες δεν είναι απαραίτητο να υπάγονται στην κυριαρχία ενός μόνο κράτους, ούτε να ανήκουν αποκλειστικά σε μια εθνική κοινότητα· καθίσταται νοητή δηλαδή η δυνατότητά τους να είναι αφοσιωμένοι σε πάνω από μία εθνική και πολιτική κοινότητα καθώς και της συνύπαρξης πολλαπλών ταυτοτήτων. Με τη διευκόλυνση της διατήρησης δεσμών από απόσταση που παρέχει η σύγχρονη τεχνολογία, η εθνική ταυτότητα, η συμμετοχή στην πολιτική ζωή, αλλά και ο εθνικισμός, αποσυνδέονται μερικώς –ίσως ευκολότερα από ό,τι άλλοτε– από την εδαφικότητα και την κρατική κυριαρχία σε ορισμένα μέρη. Έτσι, στις εν λόγω περιπτώσεις, η επίκληση μιας καταγωγής ή μιας πολιτισμικής κληρονομιάς –ως δείγμα της επιθυμίας του συνανήκειν σε μια κοινότητα– μετατρέπεται σε ένα από τα ισχυρά από-εδαφοποιημένα κριτήρια εισδοχής στο έθνος και στην πολιτική κοινότητα εις βάρος των γεωγραφικά προσδιορισμένων.¹⁹

Ο επαναπροσδιορισμός των κριτηρίων και των τρόπων του συνανήκειν σε ένα έθνος συμβαδίζει με μια γενικότερη συζήτηση στο χώρο των κοινωνικών επιστημών σχετικά με την ίδια την έννοια και τις ιδιότητες της κοινότητας. Εάν η ύπαρξη κοινοτήτων μοιάζει να αποτελεί μια σταθερά της ζωής του ανθρώπου, οι διαδικασίες συγκρότησής τους διαφέρουν στο χώρο και το χρόνο. Μέχρι πρόσφατα η οριοθέτηση χωρικών συνόρων έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωσή τους, ανεξάρτητα από το εάν επρόκειτο για κοινότητες που απέρρεαν από την αλληλογνωριμία και την άμεση διάδραση, είτε για τις ευρύτερες και πιο αφηρημένες εθνικές «φαντασιακές κοινότητες».²⁰ Σήμερα, πολλοί υποστηρίζουν ότι η σχετική αυτονομία του χώρου από το χρόνο χάρη στις τεχνολογικές εξελίξεις στους τομείς των επικοινωνιών, της πληροφόρησης και των μεταφορών, μεταβάλλει τις σχέσεις των ανθρώπων με τον τόπο· οι νέες τεχνολογίες επέτρεψαν την ενδυνάμωση δεσμών και δικτύων που δεν εξαρτώνται από τη γεωγραφική γειτνίαση και διευκόλυναν τη διαμόρφωση νέων τρόπων διαχείρισης της απόστασης και του συνανήκειν σε ένα παγκόσμιο περιβάλλον.²¹ Παρατηρούνται δηλαδή, σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, τάσεις χαλάρωσης του δεσμού μεταξύ του τόπου και της συγκρότησης συλλογικών υποκειμένων και πολιτισμικών συστημάτων, ή αλλιώς, τάσεις ανάπτυξης συλλογικών ταυτοτήτων και μορφών αλληλεγγύης που δεν βασίζονται στην οικειοποίηση ενός περιχαρακωμένου χώρου.²²

Σε αυτό το πλαίσιο λοιπόν, πρώτον, διαμορφώθηκε στο χώρο των κοινωνικών επιστημών ένας προβληματισμός -ο οποίος συμβαδίζει με την άνθηση της φιλολογίας περί παγκοσμιοποίησης και διεθνικότητας (transnationalism)- γύρω από τη συγκρότηση κοινοτήτων με την ανάπτυξη διαδικασιών ταύτισης και δεσμών αλληλεγγύης που συνδέουν άτομα ή πληθυσμούς -οι οποίοι αναφέρονται πάντως σε μια κοινή κοιτίδα ή καταγωγή- διασκορπισμένους στον πλανήτη. Και, δεύτερον, το επίκεντρο των ενδιαφερόντων πολλών επιστημόνων που ασχολούνται με τη μετανάστευση μετατοπίστηκε από τις σχέσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό του κράτους υποδοχής προς αυτές που υπερβαίνουν τα σύνορά του για να αγκαλιάσουν το τρίπτυχο: κοινωνία υποδοχής, χώρα καταγωγής

και άλλοι τόποι εγκατάστασης μεταναστών· παρατηρούμε δηλαδή μια μεταστροφή του βλέμματος από το εθνικό στο πλανητικό επίπεδο και από τις ομάδες στα δίκτυα, που οδήγησε στην ανάδειξη της έννοιας της διασποράς σε κεντρικό αναλυτικό εργαλείο.²³

Ο όρος διασπορά καθιερώθηκε με ταχύτατους ρυθμούς στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες· ενδεικτικό είναι ότι το 1991 άρχισε να εκδίδεται περιοδικό με τίτλο *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*. Σύντομο όμως ήταν και το διάστημα που μεσολάβησε έως ότου αμφισβητηθεί η σαφήνεια και η χρησιμότητα της ίδιας της έννοιας καθώς και οι κύριες κατευθύνσεις των διασπορικών σπουδών. Στο συνοπτικό αυτό κείμενο δεν είναι δυνατό να αναλύσουμε εξαντλητικά όλες τις συζητήσεις και τις τάσεις που αναπτύχθηκαν στο πεδίο των διασπορικών σπουδών τα τελευταία είκοσι χρόνια· θα περιοριστούμε αναγκαστικά σε μια εν πολλοίς σχηματική παρουσίαση δύο σημαντικών παραδόσεων μέσα από τις απόψεις κάποιων διανοητών που θεωρούνται από τους επιφανέστερους εκπροσώπους τους και σε όψεις των κριτικών που τους απευθύνθηκαν. Με την παρουσίαση αυτή θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε ότι η έννοια διασπορά χρησιμοποιείται σήμερα και στον επιστημονικό λόγο με εξαιρετικά αμφίσημους τρόπους: για να δηλώσει την εμμονή στις ρίζες ή τον υβριδισμό, την ακινησία της ταυτότητας ή το διαρκή μετασχηματισμό της, τη συνέχεια στο χρόνο και την επέκταση στο χώρο ή την μετάλλαξη των σχέσεων του ανθρώπου με τον τόπο, τη σημασία του έθνους-κράτους ή την υπονόμεισή της.²⁴

Πολιτική επιστήμη και ουσιοκρατική παράδοση στις διασπορικές σπουδές

Στο χώρο της πολιτικής επιστήμης και των διεθνών σχέσεων ο William Safran, εγγραφόμενος σε μια παράδοση μελετητών οι οποίοι επεξεργάζονται τυπολογίες που θέτουν τα κριτήρια τα οποία πρέπει να πληροί μια ομάδα για να χαρακτηριστεί διασπορά και διακρίνουν ανάμεσα σε ποικίλα είδη διασπορών, όρισε –βάσει του εβραϊκού παραδείγματος– με πλήρη και σαφή τρόπο την έννοια της διασποράς. Σύμφωνα με τον Safran διασπορά ονομάζεται μια εκπατρισμένη μειονοτική κοινότητα, της οποίας τα μέλη μοιράζονται αρκετά από τα εξής χαρακτηριστικά: 1. οι ίδιοι, ή οι πρόγονοί τους, έχουν διασπαρεί από ένα συγκεκριμένο αρχικό «κέντρο» προς δύο ή περισσότερες «περιφέρειες», 2. διατηρούν μια συλλογική μνήμη, ένα όραμα ή ένα μύθο για την πατρίδα, τη γεωγραφική της θέση και την ιστορία της, 3. πιστεύουν ότι δεν είναι, και ίσως δεν μπορούν, να γίνουν πλήρως αποδεκτοί από την κοινωνία υποδοχής και συνεπώς αισθάνονται εν μέρει αποξενωμένοι και απομονωμένοι από αυτήν, 4. θεωρούν τον τόπο καταγωγής των προγόνων τους ως την αληθινή ή την ιδεατή πατρίδα τους και ως τον τόπο στον οποίο οι ίδιοι ή οι απόγονοί τους θα επιστρέψουν, ή θα έπρεπε να επιστρέψουν, όταν διαμορφωθούν οι κατάλληλες συνθήκες, 5. πιστεύουν ότι θα έπρεπε να είναι συλλογικά αφοσιωμένοι στην ισχυροποίηση ή την επανάκτηση της πατρίδας και στην ασφάλεια και ευδαιμονία της, και, τέλος, 6. συνεχίζουν να διατηρούν κάποιου είδους σχέσεις με την πατρίδα, ενώ η συνείδηση και η αλληλεγγύη τους προσδιορίζονται σε μεγάλο βαθμό από αυτές τις σχέσεις.²⁵

Στην ίδια παράδοση, ο Gabriel Sheffer, πολιτικός επιστήμων ο οποίος συνέβαλε καθοριστικά στην εδραίωση των διασπορικών σπουδών κατά τη δεκαετία του '80, αναπτύσσει σε βιβλίο του που εκδόθηκε πρόσφατα μια συνολική προσέγγιση του διασπορικού φαινομένου. Σύμφωνα με τον Sheffer η διασπορά αποτελεί ένα διαχρονικό φαινόμενο το οποίο διακρίνεται από τους ατέλειω-

τους πολιτισμικούς, κοινωνικούς, οικονομικούς, και ιδιαίτερα πολιτικούς αγώνες που διεξάγουν διεσπαρμένες εθνοτικές ομάδες που διαμένουν μόνιμα μακριά από την κοιτίδα τους σε χώρες υποδοχής, για να διατηρήσουν τις ιδιόμορφες ταυτότητές τους και τους δεσμούς τους με τις πατρίδες τους καθώς και με άλλες σκορπισμένες στο χώρο ομάδες ομοεθνών. Οι ομάδες αυτές δεν αποτελούν «φαντασιακές» κοινότητες, ούτε επινοούνται· οι ταυτότητές τους συγκροτούνται μέσα από περίπλοκους συνδυασμούς αρχέγονων, ψυχολογικών/μυθικών και εργαλειακών στοιχείων και παρότι προσαρμόζονται στις μεταβλητές περιστάσεις, δεν χάνουν τα βασικά τους συστατικά. Οι διασπορές διαμορφώνονται μετά από αναγκαστικές ή εθελοντικές μεταναστεύσεις στο βαθμό που οι αυτοπροσδιοριζόμενες με εθνικά-εθνοτικά κριτήρια μεταναστευτικές ομάδες διατηρούν την ταυτότητά τους, παραμένουν σε μειονεκτική θέση στις χώρες υποδοχής τους, αναπτύσσουν μηχανισμούς αλληλεγγύης με άλλους εκπατρισμένους ομοεθνείς τους αλλά και με όσους ζουν στην πατρίδα, οργανώνονται, και εντάσσονται σε δια-κρατικά (trans-state) δίκτυα. Τα μέλη των διασπορών διεξάγουν έναν αγώνα επιβίωσης επιχειρώντας να αισθανθούν «σα στο σπίτι τους» σε –συνήα εχθρικές– χώρες υποδοχής. Και επιβιώνουν παρά το γεγονός ότι και οι πατρίδες τους επιδεικνύουν μια αμφίθυμη στάση απέναντί τους.²⁶

Στην εν πολλοίς ουσιοκρατική προσέγγιση των Safran και Sheffer, η οποία συγκροτείται γύρω από τις έννοιες της καταγωγής και της συνέχειας, η ενότητα και η αλληλεγγύη θεμελιώνονται πάνω σε μια πραγματική ή φαντασιακή σχέση με την κοιτίδα των προγόνων. Οι διασπορές περιγράφονται ως ενιαία συλλογικά υποκείμενα, ενεργά ή εν υπνώσει, με «αυθεντική» ταυτότητα που επιδεικνύει αντοχή στη μακρά διάρκεια. Πρόκειται για ποσοτικά μετρήσιμες συλλογικότητες των οποίων τα μέλη καταμετρώνται με μοναδικό κριτήριο την καταγωγή τους.²⁷ Ο όρος διασπορά συνεπώς ενώνει και ομοιογενοποιεί σε διεθνικό επίπεδο σκορπισμένους πληθυσμούς διαμορφώνοντας την εικόνα μιας φυσικής, οργανικής κοινότητας ανθρώπων που αρθρώνεται γύρω από τη διάσταση της κοινής καταγωγής, υποβαθμίζοντας τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαφορές, την ετερογένειά τους καθώς και αυτήν των πολιτισμικών τους συστημάτων. Η αναφορά σε μια κοινή καταγωγή –η οποία έτσι κι αλλιώς νοσηματοδοτείται διαφορετικά στο χρόνο και στο χώρο και από τα ποικίλα ταξικά, έμφυλα και άλλα υποκείμενα που συναπαρτίζουν τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς– δεν αποτελεί, ωστόσο, επαρκή λόγο για να θεωρηθεί ότι οι διάφορες «κοινότητες της διασποράς» ανήκουν σε μια ενιαία κατηγορία: οι ποικίλες πληθυσμιακές ομάδες που έχουν μετακινηθεί από έναν τόπο παρουσιάζουν συχνά τόσες διαφοροποιήσεις μεταξύ τους, αλλά και στο εσωτερικό τους, όσες μπορούν να επισημανθούν και μεταξύ διαφορετικών εθνικών, για παράδειγμα, ομάδων. Έτσι, η προσέγγιση αυτή ξεκινά παίρνοντας ως δεδομένο αυτό που θα έπρεπε να αποδείξει.²⁸

Πολιτισμικές και μεταποικιακές σπουδές:

Η αντι-ουσιοκρατική παράδοση στη μελέτη της διασποράς

Στο χώρο των πολιτισμικών σπουδών διαμορφώνεται μια εναλλακτική παράδοση προσέγγισης της έννοιας της διασποράς, στο εσωτερικό της οποίας εμφανίζονται πάντως μεγάλες αποκλίσεις. Η παράδοση αυτή διαμορφώνεται στο πλαίσιο της ευρύτερης επιστημολογικής μετάβασης από την *ουσία* στις *σχέσεις*, στην ερμηνεία του τρόπου συγκρότησης συλλογικοτήτων²⁹ και συνδέεται με τις απόπειρες διανοουμένων που προέρχονται από πρώην αποί-

κιοκρατούμενες χώρες να «αποαποικιοποιήσουν το νου» με την ανατροπή –μέσω της ανάπτυξης μεταποικιακών σπουδών– των κυρίαρχων αναγνώσεων του κόσμου και των αξιών της αποικιοκρατίας.³⁰ Εδώ η διασπορά δεν αντιμετωπίζεται ως ενιαία κοινότητα, αντιθέτως, θεωρείται ότι σχηματίζεται από πολλαπλά διεσπαρμένα δίκτυα, μέσα από την κίνηση ανάμεσα σε διάφορους τόπους, τις διασυνδέσεις, τις ανταλλαγές και τις υβριδικές ταυτότητες.

Χρησιμοποιώντας έναν ιδιαίτερα αφηρημένο λόγο και πολλές έννοιες της ψυχανάλυσης ο κριτικός της λογοτεχνίας Homi Bhabha εξετάζει ζητήματα που απορρέουν από την αποικιοκρατία και τους λόγους της (discourses) για τη φυλή, το έθνος και την εθνότητα εστιάζοντας την ανάλυσή του στη Δυτική μητρόπολη στην οποία ζουν και μεταποικιακοί μετανάστες σε συνθήκες πολιτισμικής γειννίας και φαινομενικής ισότητας. Αρνούμενος την ύπαρξη απόλυτων και οντολογικών διαφορών ανάμεσα στις κουλτούρες, προσεγγίζει την ένταξη των μεταναστών στις κοινωνίες υποδοχής με όρους «μετάφρασης» στον περιθωριακό, ασταθή και υβριδικό χώρο της διασποράς λαμβάνουν χώρα οι πολιτισμικές μεταφράσεις και διαπραγματεύσεις και συγκροτείται η αντίσταση στο ηγεμονικό αφήγημα της ουσιοκρατίας, της προόδου των εθνών και της νεοτερικότητας. Στο έργο του η διασπορά εμφανίζεται να αποσταθεροποιεί την πολιτισμική ηγεμονία, όχι με την απλή αντιστροφή των δίσμων που την υπηρετούν, αλλά υπονομεύοντας τα ίδια τα διπολικά σχήματα, όπως είναι, για παράδειγμα, τα δίπολα Δύση/Άλλοι, γηγενείς/Ξένοι, μέσα από μια διαδικασία διάτρησης των συνόρων τους που επιτυγχάνεται με τη διαπολιτισμικότητα. Το κοσμοπολίτικο διασπορικό άτομο, απαλλαγμένο από κάθε καταναγκασμό, παραβιάζοντας τα εθνικά και εθνοτικά σύνορα, κινούμενο σε έναν «τρίτο χώρο», υπερβαίνει το διπολισμό και ανατρέπει το ηγεμονικό αφήγημα μέσα από την πολλαπλότητα των σημείων θέασης, την αμφισημία και το συγκρητισμό.³¹

Ο Bhabha, εγγραφόμενος, παρά κάποιες κριτικές αποστάσεις, στο μεταμοντέρνο επιστημολογικό παράδειγμα, καταγγέλλει τις θεωρήσεις που αρθρώνονται γύρω από ζευγάρια αντιθέσεων και διπολικές κατηγορίες επειδή αποκλείουν και καθιστούν το δεύτερο πόλο κατώτερο, υιοθετεί όμως τελικά μια παρόμοια λογική αντιστρέφοντας απλώς τις αξίες: στιγματίζει το έθνος-κράτος ή το κέντρο για να δοξάσει τη διασπορά ή το περιθώριο και απαξιώνει τη σταθερότητα και τα όρια για να φανεί η αξία του ασταθούς και του ενδιάμεσου. Η διασπορά και η υβριδικότητα εξυμνούμενες μετατρέπονται σχεδόν σε κανονιστικές επιταγές. Πολλοί επικριτές του επισημαίνουν ότι η εξύμνηση της απροσδιοριστίας, της ευελιξίας και του συγκρητισμού δεν αποκλείει την ενίσχυση σταθερών κυρίαρχων πολιτικών ηγεμονιών· οι έννοιες αυτές μπορούν να κινητοποιηθούν για να υπηρετήσουν μια φιλελεύθερη θεώρηση της κοινωνίας διαιωνίζοντας την πίστη στην αυτονομία ενός υβριδικού εαυτού που μπορεί να διαπραγματευτεί την ταυτότητά του όπως επιθυμεί, σε μια αγορά ίσων μεταξύ τους ατόμων, που δεν τα βαραίνει κανένας κοινωνικός ή άλλος καταναγκασμός. Οι όροι διασπορά και υβριδισμός μοιάζουν να υποκαθιστούν στο έργο του Bhabha τις έννοιες και τις έννοιες της ανισότητας, της εξουσίας και της ιστορικότητας.³²

Εάν η προσέγγιση της διασποράς από τον Bhabha είναι εν πολλοίς ατομικιστική και βολονταριστική, στο έργο του Stuart Hall και του Paul Gilroy οι μεταμοντέρνες οπτικές διαπλέκονται περισσότερο με την ανάλυση των κοινωνικών ανισοτήτων και των σχέσεων εξουσίας καθώς και με την επιθυμία να τοποθετηθούν τα υπό μελέτη φαινόμενα στον ιστορικό τόπο και χρόνο. Εκκινώ-

ντας από την εξέταση της θέσης των Μαύρων στη Θατσερική Αγγλία, οι δύο διανοητές εναντιώνονται στις ουσιοκρατικές ρατσιστικές θεωρήσεις, τονίζοντας όμως παράλληλα, ότι δεν μπορεί να εξηγηθεί η μακροχρόνια δύναμη των φυλετικών σχέσεων εξουσίας με αντιλήψεις από τις οποίες απουσιάζει κάθε έννοια κοινωνικού καταναγκασμού, σύμφωνα με τις οποίες η «φυλή» είναι μια απλή κατασκευή. Επιχειρούν να διερευνήσουν το συνδυαστικό ιστό που ενώνει τις διεσπαρμένες σε πολλές ηπείρους κοινότητες Μαύρων χωρίς να καταφύγουν στις έννοιες της φυλής, της συγγένειας ή του τόπου καταγωγής, επιστρατεύοντας στην ερμηνεία τους τις «πραγματικές, υλικές και συμβολικές, συνέπειες» της ιστορίας, δηλαδή όλα όσα απορρέουν από το μακράινο παρελθόν των φυλετικών διακρίσεων, τονίζοντας ταυτόχρονα ότι η σχέση με το παρελθόν διαρκώς αναπλάθεται μέσω της μνήμης και της φαντασίας, της αφήγησης και του μύθου.³³

Ο Gilroy, μελετώντας το διασκορπισμό των Μαύρων από την εποχή του δουλεμπορίου και ύστερα στην Αμερική, την Καραϊβική και την Ευρώπη καθώς και τις πολιτιστικές τους δημιουργίες, υπογραμμίζει ότι οι δεσμοί που συνδέουν τα μέλη της Μαύρης διασποράς ανάγονται ακριβώς στο ιστορικό γεγονός της βίαιης μετακίνησης και της δουλείας, στις ανισότητες που εγκαθιδρύθηκαν έκτοτε και στις συνέπειές τους που εξακολουθούν ακόμα και σήμερα να είναι αισθητές.³⁴ Η πολιτική κυριαρχία και η οικονομική ανισότητα δεν καταφέρνουν, ωστόσο, να απογυμνώνουν τους ανθρώπους που υποτάσσονται από την ικανότητά τους να διαμορφώνουν διακριτές κοινότητες και να αναπτύσσουν μια κουλτούρα αντίστασης. Η διασπορά αναδεικνύεται συνεπώς ως διεθνικός δεσμός που σφυρηλατείται μέσα από την κοινή εμπειρία του ρατσισμού και μέσα από τη χρήση κοινών πολιτισμικών πρώτων υλών στους αγώνες εναντίον των διακρίσεων.³⁵

Ο Gilroy τονίζει, από τη μια, το γεγονός ότι δεν υπάρχει μια ενιαία Μαύρη κοινότητα, ενώ, από την άλλη, στην προσπάθειά του να κατανοήσει κάποιες σταθερές που διέκρινε στις κοινότητες των Μαύρων, μιλά για το *μεταβαλλόμενο ίδιο* (changing same), για μνήμες και πρακτικές, οι οποίες, παρότι υβριδοποιούνται και μετασχηματίζονται αενάως, είναι διαρκώς παρούσες. Προσεγγίζει τη διασπορά όχι ως ομάδα αλλά ως μια κοινωνική κατάσταση, η οποία χαρακτηρίζεται από τη *διπλή συνείδηση* (double consciousness). Αυτή η διπλή συνείδηση απορρέει από την εμπειρία του να είσαι από ένα μέρος, αλλά να ανήκεις σε κάποιο άλλο, από το γεγονός ότι ζεις στη Δύση χωρίς να ανήκεις πλήρως σε αυτήν, από τη συγκρότηση μέσω και δια της διαφοράς, από τη εμπειρία ότι το ίδιο και το άλλο, το τοπικό και το παγκόσμιο, συνυπάρχουν, από την ένταση ανάμεσα στο εδώ και το εκεί, στο τότε και το τώρα. Αντιπαράθετοι στις εθνικιστικές ή ουσιοκρατικές ερμηνείες της πολιτισμικής δημιουργίας, τους διεθνικούς χώρους διακίνησης και ανταλλαγής, τις «ταξιδεύουσες κουλτούρες» (travelling cultures), κατά την έκφραση του James Clifford. Επιχειρεί δηλαδή να υπονομεύσει την ηγεμονία του παραδείγματος του έθνους-κράτους και τις φαντασιώσεις περί πολιτισμικής ή άλλης καθαρότητας, περιγράφοντας τη διαμόρφωση –με δάνεια, ανταλλαγές και προσαρμογές– πολυφωνικών και υβριδικών πολιτισμικών συστημάτων.³⁶

Στην προσέγγιση του Gilroy η διασπορά απορρέει από τους κοινωνικούς καταναγκασμούς και τις ανισότητες και τοποθετείται στον ιστορικό χώρο και χρόνο· καταφέρνει σε αυτές τις αντίξοες συνθήκες να αναπτύξει δράση και να δημιουργήσει συνδιαλεγόμενη με τη νεοτερικότητα. Ωστόσο και στο δικό του έργο, με τη χρήση των εννοιών διασπορά και υβριδικότητα προκρίνεται ανι-

σοβαρώς η κουλτούρα σε βάρος των υλικών και πολιτικών διακυβευμάτων. Διερευνώντας τη διασπορά κυρίως μέσα από τα έργα των διανοουμένων και τα προϊόντα της καλλιτεχνικής δημιουργίας των μελών της, οδηγείται τελικά σε έναν κουλτουραλισμό.³⁷

Παγκοσμιοποίηση, έθνος-κράτος και διασπορά

Η προβληματική που εισήγαγαν οι διασπορικές σπουδές διεύρυνε την οπτική των ερευνητών μετατοπίζοντας το βλέμμα τους από το τοπικό επίπεδο προς τη διεθνική και παγκόσμια δυναμική των πληθυσμιακών μετακινήσεων. Αμφισβήτησε και αυτή τον αυστηρό διαχωρισμό αποδημίας/εισροής μεταναστών, την τελεολογία της αφομοίωσης και της οριστικής διακοπής των σχέσεων με τη χώρα καταγωγής προσεγγίζοντας τις ροές των πληθυσμών ως κινήσεις με πολλαπλές κατευθύνσεις. Συνέβαλε, τέλος, στη διαδικασία επαναπροσδιορισμού των τρόπων προσέγγισης του κοινωνικού: επεξεργάστηκε δηλαδή περαιτέρω θεωρήσεις που θέτουν υπό αμφισβήτηση την αυτόματη, ακόμα και σήμερα, προσάρτηση των όρων κοινωνία, κουλτούρα ή ταυτότητα δίπλα στα ονόματα των εθνών-κρατών.

Στην αντι-ουσιοκρατική ιδιαίτερα παράδοση η έννοια της διασποράς αναπτύχθηκε για να αντιπαρατεθεί σε αντιλήψεις που υποστασιοποιούν και ομοιογενοποιούν τις κοινότητες, τις φυλετικές, τις εθνικές, τις εθνοτικές και τις πολιτισμικές ταυτότητες, τις διαφορές και τις κουλτούρες, αναδεικνύοντας τις διεθνικές δυναμικές, την ποικιλία, και τον υβριδισμό. Στο λόγο ορισμένων, ωστόσο, επιστημόνων των πολιτισμικών σπουδών ο όρος *διασπορά* δεν απέκτησε απλώς θετική φόρτιση αλλά εμποτίστηκε με μια σύγχρονη πολιτική τελεολογία –που θυμίζει τη θρησκευτική τελεολογία της επιστροφής στη Γη της Επαγγελίας– όπου ενσαρκώνει ένα επαναστατικό όραμα, αντικαθιστώντας, κατά κάποιο τρόπο, το παγκόσμιο προλεταριάτο.³⁸ Η διασπορά κατέληξε εδώ τελικά να προβάλλεται ως εναλλακτικό μοντέλο στο έθνος-κράτος.³⁹

Το παράδοξο όμως είναι ότι, επιχειρώντας την αποδόμηση της ύπαρξης ολοτήτων όπως το έθνος-κράτος, κάποιοι θεμελιωτές αυτής της παράδοσης στηρίζουν τις ελπίδες τους για ένα μέλλον απαλλαγμένο από εθνικισμούς σε μια άλλη οντότητα, τη διασπορά. Ο ίδιος ο όρος και πολλοί χρήστες του, παρά τις συστηματικές επισημάνσεις των εσωτερικών διαφοροποιήσεων, κατασκευάζουν με τη σειρά τους την εσωτερική συνοχή και ενότητα μιας νέας παγκοσμιοποιημένης και από-εδαφοποιημένης συσσωμάτωσης, η οποία όσο οικουμενική κι αν επιθυμεί να είναι η εμβέλειά της, ορίζεται τελικά και αυτή με μηχανισμούς αποκλεισμού. Άλλοτε η καταγωγή και άλλοτε η κουλτούρα εξακολουθούν να θεωρούνται θεμέλιοι λίθοι της ταυτότητας και της αλληλεγγύης, σε βάρος των οικονομικών και πολιτικών διαστάσεων της συγκρότησης συλλογικοτήτων. Οι διασπορές μετατρέπονται συνεπώς αδιόρατα σε διεθνικές εθνότητες που, παρά την ετερότητα που τις χαρακτηρίζει, βασίζονται εξίσου στην υπόθεση μιας εσωτερικής ομοιογένειας και μιας εξωτερικής διακρίσιμότητας: καταλήγουν και αυτές να είναι περιχαραγμένες και αμοιβαία αλληλοαποκλειόμενες «φανταστικές κοινότητες», με τη διαφορά ότι είναι παγκοσμιοποιημένες.⁴⁰

Ένα ακόμα παράδοξο έγκειται στο ότι, ενώ αναλύεται διεξοδικά η ετερογένεια των διασπορών, αγνοείται αυτή που παρατηρείται στο εσωτερικό αλλά και μεταξύ των εθνών και παραβλέπεται το γεγονός ότι οι εθνικισμοί, οι εθνικές ταυτότητες και τα έθνη συγκροτούνται στο χώρο και το χρόνο. Αντίθετα από την εικόνα που κατασκευάζεται μέσα από τις αντιλήψεις που τα δαιμονοποιούν, –υποστασιοποιώντας τα τελικά με την παρουσίασή τους ως ομοιογενείς ουσίες που βρίσκονται έξω από την ιστορία–, όπως

και από αυτές που ισχυρίζονται τελεολογικά ότι εξαφανίζονται, τα έθνη είναι πολυσχιδή και ιδιόμορφα: είναι ευάλωτοι και ευμετάβλητοι συνασπισμοί που εμπρικλείουν ταυτόχρονα και κεντρομόλες και κεντρόφυγες δυνάμεις.⁴¹

Ο πληθωριστικός λόγος περί παγκοσμιοποίησης αντιπαρέρχεται το γεγονός ότι ποτέ τα έθνη-κράτη δεν υπήρξαν απόλυτα αυτόνομα και κυρίαρχα, ότι η εθνική κυριαρχία αφορούσε μέχρι πρόσφατα κατά κύριο λόγο τα κράτη της Δύσης και ότι, σήμερα, και παρά τους σημαντικότερους μετασχηματισμούς, υπάρχουν ελάχιστες αποδείξεις ότι το έθνος έχει πάψει να αποτελεί κεντρική κατηγορία οριοθέτησης των συνόρων της συλλογικής συνείδησης πολλών πληθυσμών και το κράτος κεντρικός μηχανισμός νομοθέτησης, χορήγησης της ιδιότητας του πολίτη, χάραξης φορολογικής πολιτικής ή φρούρησης της επικράτειας.⁴² Μια τέτοια παροντική, α-ιστορική, αλλά και τελεολογική ταυτόχρονα, αντίληψη της παγκοσμιοποίησης –και της διασποράς ως μίας από τις εκφάνσεις της– ως το τέλος των εθνικών και κρατικών σχηματισμών παραβλέπει ότι παλαιότερα, όπως και σήμερα, οι πορείες και οι προσεγγίσεις των μεμονωμένων εθνών και κρατών διαμορφώνονταν και μεταβάλλονταν στο πλαίσιο κοινών ιστορικών συμφραζομένων, σχέσεων και ροών που υπερέβαιναν το έδαφός τους: συνυπήρχε δηλαδή παλαιότερα, όπως και σήμερα, το εθνικό με το διεθνικό και το παγκοσμιοποιημένο, το ιδιόμορφο με το οικουμενικό.⁴³

Διεσπαρμένοι πληθυσμοί, εξάλλου, αφενός είχαν αναπτύξει μορφές συνεργασίας και αλληλεγγύης μεταξύ τους και με τους τόπους καταγωγής τους πολύ πριν τη σημερινή εποχή και, σε αρκετές περιπτώσεις, πρωταγωνίστησαν στη διαμόρφωση εθνικιστικών ιδεολογιών και στην εδραίωση εθνών-κρατών κατά το 19^ο και 20^ο αιώνα.⁴⁴ Αφετέρου, παρά τις προσδοκίες ορισμένων διανοουμένων, και σήμερα οι διεθνείς μεταναστεύσεις δεν οδηγούν νομοτελειακά στον κοσμοπολιτισμό και στον υβριδισμό. Αντίθετως, συχνά επιφέρουν την γκετοποίηση, τη σκλήρυνση των διακριτικών σημείων που ορίζουν τα σύνορα των ομάδων και την ανάδυση αυτού που ο Benedict Anderson ονομάζει «εθνικισμό εξ αποστάσεως», δηλαδή εθνικιστικών λόγων και ενεργειών που αρθρώνονται γύρω από έναν μακρινό –στο χώρο ή στο χρόνο– τόπο καταγωγής.⁴⁵

Στην αρχή του 21ου αιώνα τα έθνη-κράτη εξακολουθούν να παίζουν ρόλο –με ποικίλους και ετεροβαρείς τρόπους ανάλογα με το οικονομικό και πολιτικό τους εκτόπισμα– στις περισσότερες από τις διαδικασίες και τις ροές που διαμορφώνουν το φαινόμενο που έχει ονομαστεί παγκοσμιοποίηση και, βέβαια, στη ρύθμιση της κινητικότητας. Έτσι, τα κρατικά σύνορα όχι μόνο δεν έχουν διαβρωθεί όπως συχνά ισχυρίζονται κάποιοι, αλλά, αντίθετα, –με την αύξηση και την τεχνολογική διευκόλυνση των ροών– μετατράπηκαν σε καθοριστικούς τόπους της παγκόσμιας ρύθμισης της κινητικότητας μεταξύ κοινωνικά άνισων χώρων επιβάλλοντας εξαιρετικά άνισα εμπόδια και κινδύνους σε διάφορες κατηγορίες μετακινούμενων.⁴⁶ Τα μεμονωμένα και τα συνασπισμένα σε ευρύτερους σχηματισμούς όπως η ΕΕ ανεπτυγμένα κράτη υψώνουν σχετικά αποτελεσματικά τείχη στα σύνορά τους προκειμένου να ελέγξουν τις πληθυσμιακές κινήσεις και να περιφρουρήσουν την ασφάλεια και τον πλούτο τους, την ώρα που οι πληθυσμοί των φτωχότερων κρατών επιχειρούν με πενιχρά μέσα να αντιδράσουν στις καταλυτικές συνέπειες της παγκόσμιας ροής των κεφαλαίων. Η παγκοσμιοποίηση, κατά την έκφραση του Zygmunt Bauman, διαιρεί ενώνοντας, δεν έχει συνεπώς ομοιόμορφες συνέπειες⁴⁷ έτσι, αντί να οδηγούνται όλα τα κράτη νομοτελειακά προς την απώλεια της κυριαρχίας και της εξουσίας τους, παρατηρείται μια

αυξανόμενη απόκλιση στις δυνατότητές τους να αντιμετωπίσουν τις ραγδαίες αλλαγές και τις παντός είδους παγκόσμιες ροές.⁴⁸ Μεγάλες διαβαθμίσεις παρατηρούνται στην αυτονομία που διαθέτουν και τα υποκείμενα ακόμα και όταν αποφασίζουν τα ίδια να εγκαταλείψουν ένα μέρος, εφόσον εκκινούν με άνισα εφόδια από διαφορετικά σημεία αφετηρίας και αντιμετωπίζοντας άνισες δυσκολίες στη μετακίνησή τους καταλήγουν να εγκαθίστανται σε ποικίλους τόπους κάτω από διαφορετικές συνθήκες.⁴⁹

Η προσέγγιση πολλών θεωρητικών της διασποράς εστιάζοντας στο έθνος, στις ταυτότητες και τις κουλτούρες παραβλέπει εν πολλοίς όχι μόνο τους υλικούς πόρους και τα πολιτικά διακυβεύματα, αλλά και τα κράτη, τους θεσμούς, τις οργανώσεις, τις ελίτ και την ανάπτυξη μη κρατικών μορφών εξουσίας.⁵⁰ Με την εμμονή στην έννοια της υβριδικής και ταξιδεύουσας κουλτούρας χάνονται τελικά από τον ορίζοντα, αφενός, το γεγονός ότι τα πολιτισμικά συστήματα συναρτώνται με ασύμμετρες κοινωνικές και διεθνείς σχέσεις, και αφετέρου, ότι οι ταυτότητες, –παρότι απαιτούν αφηγήσεις του ανήκειν για την ύψωση συνόρων, οι οποίες ενεργοποιούν ως διακριτικά σημάδια πολιτισμικές αντιλήψεις ή πρακτικές–, παραπέμπουν σε μορφές κοινωνικών σχέσεων, προϋποθέτουν ιεραρχίες, αποκλεισμούς και διεκδικήσεις σχετικές με την κατανομή πόρων και εξουσίας.⁵¹ Εξάλλου, η επίμονη συσχέτιση διασποράς, κουλτούρας και πολιτισμικής διαφοράς, πέρα από το ότι αποσυνδέει τις μετακινήσεις και την πορεία των μεταναστών μετά την εγκατάστασή τους σε έναν άλλο τόπο από τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά τους συμφραζόμενα, αναπαράγει αντιλήψεις που εξομοιώνουν τις πολιτισμικές διαφορές αποκλειστικά με τη συνύπαρξη ποικίλων εθνοτικών ή εθνικών ομάδων ενισχύοντας έμμεσα τις θεωρήσεις περί της εσωτερικής πολιτισμικής ομοιογένειας εθνοτήτων και εθνών.⁵²

Στο λόγο πολλών αναλυτών της διασποράς ο δυϊσμός έθνους/διασποράς αναπαράγει αυτόν μεταξύ στάσης/κινητικότητας παραβλέποντας ότι η κινητικότητα διαφοροποιεί και διαφοροποιείται: μέσα από το δίπολο στάση/κινητικότητα αποκρύπτονται οι τεράστιες ανισότητες στην πρόσβαση στην κινητικότητα αλλά και αυτές που υπάρχουν μεταξύ των ποικίλων μορφών κινητικότητας και μεταξύ ομάδων μετακινούμενων πληθυσμών.⁵³ Έτσι, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον τους κυρίως στα διεθνικά εθνοτικά δίκτυα των οικονομικών και πολιτικών ελίτ της διασποράς πολλοί αναλυτές χάνουν από τα μάτια άλλες πολυπληθείς κατηγορίες μεταναστών όπως, για παράδειγμα, τις Φιλιππινέζες οικιακές βοηθούς στις ευρωπαϊκές χώρες ή τους Πακιστανούς εργάτες στις πλούσιες πετρελαιοπαραγωγές χώρες του Κόλπου. Εστιάζοντας, εξάλλου, κυρίως στους διασπορικούς πληθυσμούς που έχουν εγκατασταθεί στον ανεπτυγμένο κόσμο αγνοούνται οι τεράστιες μετακινήσεις πληθυσμών στο εσωτερικό ή μεταξύ των αναπτυσσόμενων χωρών, όπως, για παράδειγμα, στην Κίνα ή προς τη Γκαμπόν. Ωστόσο, ενδεικτικά αναφέρουμε ότι, την ώρα που αυτοί που ζουν έξω από το κράτος γέννησής τους παγκοσμίως ανέρχονται σε 175 εκατομμύρια,⁵⁴ στην Κίνα υπολογίζεται ότι από τις αρχές της δεκαετίας του '90 έως το 2002 είχαν μεταναστεύσει από αγροτικές περιοχές προς τις πόλεις 130 εκατομμύρια άνθρωποι.⁵⁵ Στη δε Γκαμπόν το 2002 το 20,3% του πληθυσμού της αποτελείτο από άτομα γεννημένα σε άλλο κράτος, ποσοστό αισθητά υψηλότερο από αυτό που παρατηρείται στα περισσότερα ανεπτυγμένα κράτη.⁵⁶ Οι προαναφερθείσες κατηγορίες διεθνών ή εσωτερικών μεταναστών, οι οποίοι στη συντριπτική τους πλειονότητα στερούνται στοιχειωδών δικαιωμάτων σε

ζωτικούς τομείς όπως η στέγη ή η υγεία, και εργάζονται σε συνθήκες που πολλές φορές θυμίζουν την εποχή της πρώτης εκβιομηχάνισης στη Δύση ή ακόμη και μορφές δουλείας, δεν φαίνεται να εντάσσονται στις ερευνητικές και άλλες προτεραιότητες των διανοουμένων που ανήκουν στην υβριδική και κοσμοπολίτικη διασπορά ή την μελετούν. Τέλος, μεταξύ αυτών που χάνονται από το οπτικό πεδίο εξαιτίας της εμμονής στη διασπορά, είναι και η πλειονότητα των κατοίκων του «Τρίτου» κυρίως κόσμου, οι οποίοι δεν έχουν μετακινηθεί, όλοι δηλαδή αυτοί που βρίσκονται, εν μέρει τουλάχιστον, «καθλωμένοι» στον ίδιο τόπο και στις εξαθλιωμένες συνθήκες ζωής τους, όλοι όσοι στερούνται της πρόσβασης στις νέες τεχνολογίες, όλοι όσοι εμποδίζονται από τις πολύ υπαρκτές και σχετικά αποτελεσματικές πολιτικές διεθνών, εθνικών και τοπικών ηγεμονικών δυνάμεων να αναζητήσουν μια καλύτερη ζωή αλλού ή ακόμα και να την διανοηθούν. Η μεταβολή των όρων που επιστρατεύονται για να ορίσουν συλλογικότητες, των αυτοπροσδιορισμών καθώς και των εννοιών που χρησιμοποιούνται στις επιστημονικές αναλύσεις σπάνια αποτελεί μια ουδέτερη διαδικασία· οι νέες ονοματοθεσίες συχνά σηματοδοτούν αναδυόμενα διακυβεύματα ισχύος ή επιρροής.⁵⁷

Στο βαθμό που «αυτό που παρατηρούμε σήμερα δεν είναι η διάλυση των εθνών στην παγκοσμιοποίηση, αλλά η αναδιάταξη των σχέσεων οι οποίες συναποτελούσαν το έθνος-κράτος»,⁵⁸ μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι εκτυλίσσονται δύο παράλληλες αλλά και διαπλεκόμενες διαδικασίες: από τη μία, τα κράτη, είτε υποκύπτοντας στις απαιτήσεις των νέων διεθνών συνθηκών, είτε για να αυξήσουν τα περιθώρια παρέμβασής τους σε τομείς της εσωτερικής και της εξωτερικής πολιτικής, επαναπροσδιορίζουν τις σχέσεις τους με τους πληθυσμούς που ζουν σε άλλες επικράτειες διατηρώντας υλικούς ή συναισθηματικούς δεσμούς με τη χώρα αποστολής των ιδίων ή των προγόνων τους, μεταβάλλοντας, μεταξύ άλλων, τον ορισμό του έθνους και τα κριτήρια συμμετοχής στην πολιτική κοινότητα. Οι κρατικοί μηχανισμοί παρεμβαίνουν δραστικά στην ονοματοθέτηση «διασπορών», στον επαναπροσδιορισμό των κριτηρίων και των τρόπων του ανήκειν στο «διεθνικό έθνος» (trans-nation) και στην καλλιέργεια «διασπορικών» δεσμών.⁵⁹

Από την άλλη, διεθνικά μη κυβερνητικά οικονομικά και πολιτικά δίκτυα αποκτούν πρόσβαση σε ολοένα και πιο σημαντικούς πόρους και σε μηχανισμούς εξουσίας και αναλαμβάνουν ολοένα και πιο ενεργό ρόλο στις εξελίξεις.⁶⁰ Εάν τα κράτη «χάνουν το μονοπώλιο στα έθνη», τα δίκτυα αυτά «τείνουν να χρησιμοποιήσουν τη λογική του έθνους για να καταλάβουν ένα μέρος ή το σύνολο της κρατικής πολιτικής».⁶¹ Έτσι, ο όρος διασπορά μεταβάλλεται σε εργαλείο και στα χέρια διεθνικών οικονομικών και πολιτικών ελίτ που επιχειρούν να συγκροτήσουν συλλογικά υποκείμενα για να αυξήσουν τις δυνατότητες παρέμβασής τους στις εξελίξεις εκεί που ζουν αλλά και σε άλλες μακρινές περιοχές του κόσμου.

Διάφοροι δρώντες –κρατικοί και μη– επιστρατεύοντας τον όρο διασπορά, με τις συνδηλώσεις του περί κοινής καταγωγής, επικαλούνται συνεπώς μια ομάδα, την οποία ουσιαστικά επιχειρούν να συγκροτήσουν ή να ανασυγκροτήσουν· με αυτό το δεδομένο, ο Rogers Brubaker προτείνει να προσεγγίσουμε τη διασπορά ως «κατηγορία της πρακτικής», ως ιδίωμα δηλαδή μερίδων πληθυσμών ή κρατικών μηχανισμών που χρησιμεύει για τη διατύπωση διεκδικήσεων, για να αρθρωθούν πολιτικά προγράμματα, για να καλλιεργηθεί η αφοσίωση και, τελικά, για να κινητοποιηθούν πληθυσμοί σε συγκρούσεις πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές.⁶²

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για την ιστορία της λέξης διασπορά βλ. Stéphane. Dufoix, «De "Diaspora" à "diasporas". La dynamique d'un nom propre» στο Marie-Claud Blanc-Chaléard, Stéphane Dufoix, Patrick Weil (επιμ.), *L'étranger en question du Moyen Age à nos jours*, Ed. Le Manuscrit, Παρίσι 2005, σελ. 429-456 και Martin Baumann, «Diaspora: Genealogies of semantics and transcultural comparison», *Numen* 47, 3, 2000, σελ. 313-337.
2. Khachig Tololyan, «Rethinking diaspora(s): Stateless power in the transnational moment», *Diaspora* 5, 1, 1996, σελ. 3-36, σελ. 8.
3. James Clifford, «Diasporas», *Cultural Anthropology* 9, 3, 1994, σελ. 302-338, σελ. 311-12. Ian Ang, «Together-in-difference: beyond diaspora, into hybridity», *Asian Studies Review* 27, 2, 2003, σελ. 141-154, σελ. 143-145.
4. Stéphane Dufoix, «De "Diaspora" à "diasporas"...», ό.π.
5. Gabriel Sheffer, *Diaspora politics. At home abroad*, Cambridge University Press, Κάιμπριτζ 2003, σελ. 190.
6. *Economist* 4/1/03, σελ. 25-27.
7. Moises Naim, «The new diaspora», *Foreign Policy* 131, 2002, σελ. 96.
8. Michael Pete Smith, «Transnationalism, the state, and the extraterritorial citizen», *Politics and Society* 31, 4, 2003, σελ. 467-502, σελ. 481.
9. Kathleen Newland (επιμ.), *Beyond remittances: The role of diaspora in poverty reduction in their countries of origin. A scoping study by the Migration Policy Institute for the Department of International Development*, Migration Policy Institute, Washington DC 2004, σελ. 4. Στο κείμενο αυτό επισημαίνεται ότι πολλοί διεθνείς οργανισμοί αλλά και αρκετές κυβερνήσεις ανεπτυγμένων χωρών έχουν πλέον κατανοήσει την αναπτυξιακή δυναμική των διασπορών.
10. Kathleen Newland, *α.π.* σελ. 9. Jean-Baptiste Meyer, «Network approach versus brain drain: lessons from the diaspora», *International Migration* 39, 5, 2001, σελ. 91-108. Council of Europe, Parliamentary Assembly, Committee on migration, refugees and population, Doc. 10072, 12/2/04, Rapporteur Zdravka Busic, *Links between Europeans living abroad and their countries of origin*, <http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/doc04/EDOC10072.htm>.
11. Charles King, Neil J. Melvin, «Diaspora politics», *International Security* 24, 3, 2000, σελ. 108-139.
12. Yossi Shain, Martin Sherman, «Diasporic transnational financial flows and their impact on national identity», *Nationalism and Ethnic Politics* 7, 4, 2001, σελ. 1-36, σελ. 19-20. *Economist* ό.π. Chetan Bhatt, Parita Mukta, «Hindutva in the West: mapping the antinomies of diaspora nationalism», *Ethnic and Racial Studies* 23, 3, 2000, σελ. 407-441.
13. Peter Kivisto, «Theorizing transnational immigration: a critical review of current efforts», *Ethnic and Racial Studies* 24, 4, 2001, σελ. 549-577, σελ. 562. Stéphane Dufoix, *Les diasporas*, P.U.F. Que-sais-je?, Παρίσι 2003, σελ. 100-103. Jolanta A. Drzewiecka, Rona Tamiko Halualani, «The structural-cultural dialectic of diasporic politics», *Communication Theory* 12, 3, 2002, σελ. 340-366, σελ. 347, 355-60.
14. Σχεδόν τα μισά κράτη στον κόσμο σήμερα επιτρέπουν στους πολίτες τους να κατέχουν δύο υπηκοότητες ή εθνικότητες. Thomas Faist, «Transnationalization in international migration: Implications for the study of citizenship and culture», *Ethnic and Racial Studies* 23, 2, 2000, σελ. 189-222, σελ. 210.
15. Robert C. Smith, «Diasporic membership in historical perspective: Comparative insights from the Mexican, Italian and Polish cases», *International Migration Review* 37, 3, 2003, σελ. 724-759. Maria-Beatriz Rocha-Trindade, «Portuguese diaspora: A post-colonial concept», *Migration* 42, 2003, σελ. 107-122. Council of Europe, Parliamentary Assembly, Committee on migration, refugees and population, Doc. 8339, 5/3/99, Rapporteur Manuela Aguiar, Ana Guirado, *Liens entre les Européens vivant à l'étranger et leur pays d'origine*, <http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/doc99/EDOC8339.htm>
16. Βλ. τα δύο κείμενα του Συμβουλίου της Ευρώπης στα οποία παραπέμπουμε εδώ στις υποσημειώσεις 10 και 15 καθώς και τις οδηγίες που προέκυψαν από τη συζήτησή τους: Recommendation 1410 (1999) και 1650 (2004).
17. *Inaugural Summit of European Diasporas, Thessaloniki, 19-21 June, 2003*, <http://www.eu2003/gr/en/articles/2003/6/14/3070>. Βλ. επίσης και τα πρακτικά συνεδρίου που οργανώθηκε με χρηματοδότηση από την ΕΕ στη Βαρκελώνη το 2005 με θέμα: Europe's diasporas and European citizenship, www.menuhin-foundation.com/diasporas_conference/ όπου δημοσιεύεται και η «Διακήρυξη της Βαρκελώνης για τις διασπορές της Ευρώπης».
18. Stéphane Dufoix, «Dix indices afférents au succès planétaire et original d'une référence ancienne» στο William Berthomière, Christine Chivallon (επιμ.), *Diasporas, après quinze années de ferveur*, Ed. des Maisons des Sciences de l'Homme de Paris et d'Aquitaine, Παρίσι 2005 (υπό έκδοση).
19. Jorge Duany, «Nation on the move: The construction of cultural identities in Puerto Rico and the diaspora», *American Ethnologist* 27, 1, 2000, σελ. 5-30. Maria-Beatriz Rocha-Trindade ό.π., Lok Siu, «Diasporic cultural citizenship. Chineseness and belonging in Central America and Panama», *Social Text* 69, 19, 4, 2001, σελ. 7-28, σελ. 27. Pnina Werbner, «The place which is diaspora: Citizenship, religion and gender in the making of chaotic transnationalism», *Journal of Ethnic and Migration Studies* 28, 1, 2002, σελ. 119-133, σελ. 126-130. Arjun Appadurai, «Global ethnoscapes. Notes and queries for a transnational anthropology» στο Steven Vertovec, Robin Cohen (επιμ.), *Migration, diasporas and transnationalism*, Edward Elgar, Cheltenham UK, Northampton MA 1999, σελ. 463-483, σελ. 463. Arjun Appadurai, «Disjuncture and difference in the global cultural economy», *Theory, Culture and Society*, 7, 2-3, 1990, σελ. 295-310. Jolanta A. Drzewiecka, Rona Tamiko Halualani, ό.π.: Stéphane Dufoix, *Les diasporas*, ό.π., σελ. 100-103.
20. Nikos Papastergiadis, *The turbulence of migration. Globalization, deterritorialization and hybridity*, Polity Press, Κάιμπριτζ 2000, σελ. 199.
21. Steven Vertovec, Robin Cohen, «Introduction» στο Steven Vertovec, Robin Cohen (επιμ.), *Migration...*, ό.π., σελ. xii-xxviii. Stéphane Dufoix, *Les diasporas*, ό.π., σελ. 5, 94 κ.έ.
22. Stuart Hall, «Thinking the diaspora: Home thoughts from abroad», *Small Axe* 6, 1999, σελ. 1-18, σελ. 10. Nikos Papastergiadis, ό.π., σελ. 208. John Urry, *Sociology beyond societies: Mobilities for the twenty-first century*, Routledge, Λονδίνο 2000, σελ. 152.
23. Osten Wahlbeck, «The concept of diaspora as an analytical tool in the study of refugee communities», *Journal of Ethnic and Migration Studies* 28, 2, 2002, σελ. 221-238, σελ. 221. Yasemin Nuhoglu Soysal, «Citizenship and identity: Living in diasporas in post-war Europe?», *Ethnic and Racial Studies* 23, 1, 2000, σελ. 1-15. Floya Anthias, «Evaluating "diaspora": beyond ethnicity?», *Sociology* 32, 3, 1998, σελ. 557-580, σελ. 558.
24. Stéphane Dufoix, *Les diasporas*, ό.π., σελ. 123.
25. Βλ. για τυπολογίες: John A. Armstrong, «Mobilized and proletarian diasporas», *American Political Science Review* LXX, 1976, σελ. 393-408. Gabriel Sheffer, «Defining ethno-national diasporas», *Migration* 33-34-35, 2002, σελ. 69-91. Robin Cohen, *Η παγκόσμια διασπορά*, μτφρ. Τ. Πλυτά, Παπαζήσης, Αθήνα 2003. Ο ορισμός του Safran για τη διασπορά στο: William Safran, «Diasporas in modern societies: Myths of homeland and return» στο Steven Vertovec, Robin Cohen (επιμ.), *Migration...*, ό.π., σελ. 364-380, σελ. 364.
26. Gabriel Sheffer, *Diaspora politics*. ό.π., σελ. 7-10.
27. Rogers Brubaker, «The "diaspora" diaspora», *Ethnic and Racial Studies* 28, 1, 2005, σελ. 1-19, σελ. 10-13.
28. Floya Anthias, «Evaluating "diaspora"...», ό.π.: Stéphane Dufoix, *Les diasporas*, ό.π., σελ. 62, 70.
29. Αντώνης Λιάκος, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο*; Πόλις, Αθήνα 2005, σελ. 56.
30. Judith T. Shuval, «Diaspora migration: Definitional ambiguities and a theoretical paradigm», *International Migration*, 38, 5, 2000, σελ. 41-58, σελ. 44. Stéphane Dufoix, *Les diasporas*, ό.π., σελ. 34.
31. Homi K. Bhabha, «DissemiNation: Time, narrative and the margins of the modern nation» στο Homi K. Bhabha, *Nation and narration*, Routledge, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 1990, σελ. 291-322 και Homi K. Bhabha, «Culture's in-between» στο Stuart Hall, Paul du Gay (επιμ.), *Questions of cultural identity*, Sage, Λονδίνο 1996, σελ. 53-60. Βλ. και την ανάλυση του έργου του Homi K. Bhabha στο Bart Moore-Gilbert, *Postcolonial theory. Contexts, practices, politics*, Verso, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 1997, σελ. 114-151.
32. Για τις κριτικές παρατηρήσεις στο έργο του Homi K. Bhabha βλ.: Jolanta A. Drzewiecka, Rona Tamiko Halualani, ό.π., σελ. 345. Arif Dirlik, «Bringing history back in: Of diasporas, hybridities, places and histories», *Review of Education*,

- Pedagogy and Cultural Studies* 21, 2, 1999, σελ. 95-132· Floya Anthias, «Evaluating "diaspora" ...», *ό.π.*, σελ. 570· Floya Anthias, «New hybridities, old concepts: the limits of "culture"», *Ethnic and Racial Studies* 24, 4, 2001, σελ. 619-641, σελ. 623, 626, 628· Ien Ang, *ό.π.*, σελ. 150· Smadar Lavie, Ted Swedenburg, «Introduction: Displacement, diaspora and geographies of identity» στο Smadar Lavie, Ted Swedenburg (επιμ.), *Displacement, diaspora and geographies of identity*, Duke University Press, Durham, Λονδίνο 1996, σελ. 1-26, σελ. 17· Akhil Gupta, James Ferguson, «Beyond 'culture': Space, identity and the politics of difference», *Cultural Anthropology* 7, 1, 1992, p. 6-23· Katharyne Mitchell, «Different diasporas and the hype of hybridity», *Environment and Planning D. Society and Space* 15, 5, 1997, p. 533-553.
33. Stuart Hall, «Cultural identity and diaspora» στο Jonathan Rutherford (επιμ.), *Identity. Community, culture, difference*, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1990, σελ. 222-237, σελ. 226· Paul Gilroy, «It ain't where you're from, it's where you're at...: The dialectics of diasporic identification» και του ιδίου, «Diaspora» στο Steven Vertovec, Robin Cohen (επιμ.), *Migration...*, *ό.π.*, σελ. 280-292 και 293-298.
34. Paul Gilroy, *The Black Atlantic: modernity and double consciousness*, Verso, Λονδίνο 1993· Tina Camp, «The crowded space of diaspora: Intercultural address and the tensions of diasporic relation», *Radical History Review* 83, 2002, σελ. 94-113, σελ. 96· Floya Anthias, «Evaluating "diaspora" ...», *ό.π.*, σελ. 560· James Clifford, *ό.π.*, σελ. 319-20.
35. James Clifford, *ό.π.*, σελ. 319.
36. Paul Gilroy, «It ain't where you're from ...» και του ιδίου, «Diaspora», *ό.π.*· James Clifford, *ό.π.*, σελ. 320· Stuart Hall, «Cultural identity and diaspora», *ό.π.*· Stuart Hall, «Introduction: Who needs "identity"?» στο Stuart Hall, Paul du Gay (επιμ.), *Questions of cultural identity*, Sage, Λονδίνο, Thousand Oaks, Νέα Δελχί 1996, σελ. 1-17, σελ. 4· Floya Anthias, «Evaluating "diaspora" ...», *ό.π.*, σελ. 565· Allen Chun, «Diasporas of mind, or why there ain't no Black Atlantic in cultural China», *Communal/Plural* 9, 1, 2001, σελ. 95-109, σελ. 99-101, 106.
37. Για τις κριτικές παρατηρήσεις στο έργο των Stuart Hall και Paul Gilroy βλ.: Floya Anthias, «New hybridities, old concepts...», *ό.π.*, σελ. 620, 630-632, 637-638· Allen Chun, «Diasporas of mind...», *ό.π.*, σελ. 106-107· Arif Dirlik, *ό.π.*· Christine Chivallon, «Beyond Gilroy's Black Atlantic: The experience of African diaspora», *Diaspora* 11, 3, 2002, σελ. 359-382· Christine Chivallon, «De quelque préconstruits de la notion de diaspora à partir de l'exemple antillais», *Revue Européenne des Migrations Internationales* 13, 1, 1997, σελ. 149-160.
38. Smadar Lavie, Ted Swedenburg, *ό.π.*, σελ. 1-26· Martin Baumann, «Diaspora: Genealogies...» *ό.π.*, σελ. 325· Phil Cohen, «Rethinking the diasporama», *Patterns of Prejudice* 33, 1, 1999, σελ. 3-22, σελ. 8-10· Prina Werbner, *ό.π.*, σελ. 120· Jonathan Friedman, «Des racines et (de)routes. Tropes pour trekkers», *L'Homme* 156, 2000, σελ. 187-206, σελ. 189.
39. James Clifford, *ό.π.*, σελ. 307· Arjun Appadurai, *Modernity at large: cultural dimensions of globalization*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1996, σελ. 19-22.
40. Jolanta A. Drzewiecka, Rona Tamiko Halualani, *ό.π.*, σελ. 344· Ien Ang, *ό.π.*, σελ. 142-5.
41. Sallie Westwood, Annie Phizacklea, *Transnationalism and the politics of belonging*, Routledge, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 2000, σελ. 7· Rogers Brubaker, «The "diaspora" diaspora», *ό.π.*, σελ. 10.
42. Dominique Schnapper, «De l'Etat-nation au monde transnational. Du sens et de l'utilité du concept de diaspora», *Revue Européenne des Migrations Internationales* 17, 2, 2001, σελ. 9-36· Jonathan Friedman, *ό.π.*, σελ. 187-206· Floya Anthias, «New hybridities, old concepts...», *ό.π.*, σελ. 635· Jane Evans Braziel, Anita Mannur, «Nation, migration, globalization: Points of connection in diaspora studies» στο Jane Evans Braziel, Anita Mannur (επιμ.), *Theorizing diaspora. A reader*, Blackwell, Οξφόρδη 2003, σελ. 1-22, σελ. 15-16.
43. Αντώνης Λιάκος, *ό.π.*, σελ. 65.
44. Τα πιο μελετημένα παραδείγματα διασπορικών κοινοτήτων που ενεπλάκησαν σε εθνικιστικά κινήματα και στη δημιουργία εθνικών κρατών είναι των Εβραίων, των Ελλήνων και των Αρμενίων. Ωστόσο υπάρχουν και πολλές άλλες μεταναστευτικές κοινότητες, όπως των Ιρλανδών ή των Πολωνών στις ΗΠΑ, οι οποίες στήριξαν ποικιλοτρόπως εθνικιστικές πολιτικές στοχεύσεις στις πατρίδες τους κατά το 19^ο και στις αρχές του 20^{ού} αιώνα.
45. Benedict Anderson, «Exodus», *Critical Inquiry* 20, 2, 1994, σελ. 314-327· Floya Anthias, «Evaluating "diaspora" ...», *ό.π.*· Floya Anthias, «New hybridities, old concepts...», *ό.π.*· Yossi Shain, Martin Sherman, *ό.π.*
46. Hilary Cunningham, Josiah McC. Heyman, «Introduction: Mobilities and enclosures at borders», *Identities* 11, 2004, σελ. 289-302, σελ. 293.
47. Zygmunt Bauman, *Παγκοσμιοποίηση. Οι συνέπειες για τον άνθρωπο*, μτφρ. Χρήστος Βαλλιάνος, Πολύτροπον, Αθήνα 2004, σελ. 10.
48. John Urry, *ό.π.*, σελ. 197.
49. Sallie Westwood, Annie Phizacklea, *ό.π.*, σελ. 118-119.
50. Khachig Tololyan, «Elites and institutions in the Armenian transnation», *Diaspora* 9, 1, 2000, σελ. 107-136, σελ. 107.
51. Tina Camp, *ό.π.*, σελ. 101· Floya Anthias, «Evaluating "diaspora" ...», *ό.π.*· Floya Anthias, «New hybridities, old concepts...», *ό.π.*· I. Ang, *ό.π.*, σελ. 151.
52. Ayse S. Caglar, «Hyphenated identities and the limits of "culture"» στο Tariq Modood, Prina Werbner (επιμ.), *The politics of multiculturalism in the new Europe: Racism, identity and community*, Zed Books, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 1997, σελ. 169-185, σελ. 173-174.
53. Hilary Cunningham, Josiah McC. Heyman, *ό.π.*· Sallie Westwood, Annie Phizacklea, *ό.π.*, σελ. 15, 58.
54. Population Division, Department of Economic and Social Affairs, United Nations, *International Migration Report 2002*, Νέα Υόρκη 2002, σελ. 1-2.
55. Population Reference Bureau, *China's economic reforms likely to increase internal migration*, <http://www.prb.org/Template.cfm?Section=PRB&template=/ContentManagement/Con...>
56. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, *ό.π.*, σελ. 4.
57. Khachig Tololyan, «Rethinking diaspora(s)...», *ό.π.*, σελ. 4.
58. Αντώνης Λιάκος, *ό.π.*, σελ. 152.
59. Yen-Fen Tseng, «From "us" to "them": Diaspora linkages and identity politics», *Identities* 9, 2002, σελ. 383-404. Σχετικά με την ονοματοθέτηση ομάδων από τα κράτη βλ. Rogers Brubaker, Frederick Cooper, «Beyond identity», *Theory and Society* 29, 2000, σελ. 1-47, σελ. 15.
60. Gabriel Sheffer, «The emergence of new ethno-national diasporas», *Migration* 28, 1995, σελ. 5-28, σελ. 7· Stéphane Dufoix, *Les diasporas*, *ό.π.*, σελ. 35, 73, 91, 109· Katharyne Mitchell, *ό.π.*
61. Αντώνης Λιάκος, *ό.π.*, σελ. 108.
62. Rogers Brubaker, «The "diaspora" diaspora», *ό.π.*